

OLAUS PETRIS
krönika dyker profes-
sor Thors i dag ner i,
för att gräva fram ro-
ten och upphovet till
ett känt uttryck. Ock-
så verbet "jöutas" får
sina rötter skärskå-
dade.

"Vilken bakgrund har uttrycket härtill nödd och tvungen?", blev jag tillfrågad härom dagen.

Uttrycket förekommer tidigast i ett märkligt arbete "En svensk crönika" av Olaus Petri (1493–1552). Olaus berättar i ett avsnitt om ett riksrådsmöte år 1517, där ärkebiskop Gustaf Trolle blev avsatt. Deltagarna bekräftade avsättningen med sina sigill. Men en ledamot av riksrådet, biskop Hans Brask i Linköping, lade in en liten text i vaxomslaget under sitt sigill. Olaus Petri säger att Brasks text lydde så: "Til thenna besegling är jach nödd och tvungen."

Texten blev enligt Olaus av stor betydelse tre år senare, då den danske kungen Kristian II (Kristian Tyrann) tagit makten i Sverige och gick till räfst och rättarting med sina ovänner, vilket kulminerade i Stockholms blodbad 1520. Ärkebiskop Gustaf Trolle stödde Kristian, och kungen ville räkna dem som bannlysta, vilka hade deltagit i avsättningsbeslutet.

Enligt Olaus Petri sade Hans Brask den gången, att han hade varit "nödder och twingat" till beseglingen. "Och ther medh bleeff han frij", säger Olaus, som tydligen var åsyna vittne till blodbadet.

Sådan är alltså bakgrunden till det stående uttrycket "härtill nödd och tvungen" – och

desslikes till ordet **brasklapp**, som brukas om en dold ursäkt.

Olaus Petri (latinisering av Olof Pettersson) har betecknats som en stor svensk humanist. Han var reformationens ledande man i Sverige, den främste översättaren av Nya Testamentet 1526. Dessutom var han som nämnt författare till den märkliga Svenska krönikan – och till Domarreglerna, som ännu i dag ingår i vår lagbok.

□

En annan läsare frågar, varifrån det österbottniska dialektordet **jöutas** kommer.

Jöutas är ett vanligt dialektord i mellersta och norra Österbotten, från Korsholm i Vasatrakten och i målen norrut därifrån. Jag känner väl till det från min uppväxtmiljö i mellersta Österbotten och har dryftat ordet med dr Peter Slotte, som numera, efter Olav Ahlbäck, har huvudansvaret för den finlandsvenska dialektordboken.

Den förste som uppmärksammade **jöutas** synes ha varit Henrik Gabriel Porthan som vid unga år (troligen på 1750-talet) tecknade upp några dialektord i Kronoby, där han växte upp. Ordet har som frågeställaren märkt två huvudbetydelser, dels "nännas", dels "kunna, idas". Det förekommer rätt mycket i nekande satser och förekommer ofta i vissa uttryck, t.ex. **no jöutas he** "det är väl ut".

Huvudursprunget till **jöutas** är högst antagligt finskans **joutaa** "hinna", "ha möjlighet att". I lånord med högre ålder kan finskans **ou** bli **öu**. Men det är möjligt att också ett annat ord kan ha påverkat **jöutas**. Flera forskare har pekat på det **ljuta**, som i nutida svenskt riksspråk bara finns i uttrycket **ljuta döden**. Tidigare (t.ex. i fornsvenskan) betydde **ljuta** "få".

Verbet hade egentligen s.k. stark böjning (**ljuta – löt**) och det har det i dag som är i det nordiska språk, där det är särskilt vanligt, nämligen nynorskan (norskt landsmål, hette det förr). I nynorskan betyder verbet ofta "vara tvungen", t.ex. **eg lyt hjelpa** "jag måste hjälpa". Man kan tänka sig att den gamla imperfektformen i svenskan (**löt**) fått ett **i** med i uttalet – liksom vårt nuvarande **ljuta döden** – och alltså uttalats "jö-ut". Från denna tänkta form är vägen till **jöutas** inte lång.

Men den viktigaste källan till **jöutas** är väl finskans **joutaa**.

Torsdag med THORS

22.12.83

Vad kommer prof. Thors med för skrивerier i dag? Roligt att ni är intresserade – men i så fall ska ni inte tala om "skriverier", för han tycks mena att det ordet har en lite förklenande ton ...

"Hur skall man bedöma ordet **skriveri**? Ligger det inte något förklenande i det?"

Otvivelaktigt har ordet **skriveri** mycket ofta en nedsättande klang, t.ex. "hans myckna skriverier i tidningarna", "långa och omständliga skriverier". Man lägger också märke till sammansättningar som **nidskriveri** "skrivande av nedsättande texter".

Det finns visserligen helt sakliga ord på **-eri**, som uttrycker något slags verksamhet (t.ex. **bokbinde-ri** och **frieri**), men mycket ofta fogas suffixet **-eri** till ord som har en nedsättande innebörd, t.ex. **djurplågeri**, **rofferi**. Småningom utvecklar sig en tendens att foga suffixet **-eri** i nedsättande betydelse till vanliga ordstammar. Resultatet blir ett nedsättande ord. Vid sidan av de helt tendensfria orden **läsning** och **läsande** finns **läseri** såsom ovänligt och nedsättande uttryck för pietism (med hänsyn till pietisternas läsning av andaktsböcker). Med förhållandet mellan **läseri** och **läsande**, **läsning** kan relationen mellan **skriveri** och **skrivning**, **skrivande** i stort sett jämföras.

Suffixet **-eri** är inte ursprungligt svenskt, utan har inkommit från lågtyskan i norra Tyskland. Det har emellertid sitt ursprung i romanska språk (**-erie** i franskan).

□

En annan läsare undrar, vad **vara i harnesk mot någon** har för ett ursprung.

I uttrycket ingår ordet **harnesk**, som i äldre tid avsåg krigares av metall förfärdigade rustning, i synnerhet använt om skyddande betäckning för överkroppen. Ordet

är lån från sydligare trakter – för många i nutiden är engelskans **harness** välkänt.

Stå i harnesk och liknande uttryck är därför liktydiga med "vara fientligt sinnad mot någon".

□

För ett par veckor sedan behandlades ordet **potthål**, använt om starkt ner slitna vägar. Närmare undersökning av ordet har lärt mig att ursprunget bör sökas på annat håll, nämligen i nutida engelska.

Ännu så sent som 1954 behandlade Akademiens stora ordbok ordet **potthål** "skålförmig hålighet el. grop i väg" såsom en sammansättning i fackspråk med ordet **potta** i betydelsen "grop el. hålighet". Ordboken ställer inte samman det svenska ordet med det engelska ord som säkert varit dess förebild, nämligen **pot-hole**, som enligt Shorter Oxford English Dictionary speciellt avser "en djup hålighet i en vägyta" – man märker att betydelsen överensstämmer med den hos svenskans **potthål**. (Äldre källor nämner bara ett likalydande engelskt ord som betyder "jättegryta" – en geologisk formation).

Potthål är således ett engelskt lånord. Flera läsare har varit intresserade av ordet, och jag tackar för brev och telefonsamtal.

□

Från detta engelska lånord skall jag gå över till ett uttryck som låter nog så inhemskt. En läsare frågar om uttryck av typen **gå med Topeliusgatan**.

Uttrycket bedöms av Svenska Akademiens ordbok (artikeln **med**) som typiskt finlandssvenskt. Bergroth tar upp **gå med** (t.ex. **Alexandersgatan**) som en finlandism i mindre vårdat språk. Det är möjligt att sådana uttryck inte är allmänt finlandssvenska. De verkar främmande för mig. De flesta säger väl "gå längs Topeliusgatan".

Carl-Eric Thors